

Inhoud

I	Het heerlijk gebouwde huis	6
II	Stenen en brood	26
III	Vijand Roeltje	46
IV	Naar een nieuw Jeruzalem	62
V	De vreugde van Gods toorn	82
VI	De buitenstaanders en de gevestigden	115
VII	Een ijstijd nader verklaard	160
VIII	Het vuurpaleis	226
IX	De loop van trein 11537	284
X	De jaren van morele paniek	346
	Epiloog	402
	Noten	413
	Bibliografie	427
	Illustratieverantwoording	433
	Personenregister	437
	Topografisch register	443

I

Het heerlijk gebouwde huis

- 100 Aggraver
- 101 De gaff
- 102 De gaff
- 103 De gaff
- 104 De gaff
- 105 De gaff
- 106 De gaff
- 107 De gaff
- 108 De gaff
- 109 De gaff
- 110 De gaff
- 111 De gaff
- 112 De gaff
- 113 De gaff
- 114 De gaff
- 115 De gaff
- 116 De gaff
- 117 De gaff
- 118 De gaff
- 119 De gaff
- 120 De gaff
- 121 De gaff
- 122 De gaff
- 123 De gaff
- 124 De gaff
- 125 De gaff
- 126 De gaff
- 127 De gaff
- 128 De gaff
- 129 De gaff
- 130 De gaff
- 131 De gaff
- 132 De gaff
- 133 De gaff
- 134 De gaff
- 135 De gaff
- 136 De gaff
- 137 De gaff
- 138 De gaff
- 139 De gaff
- 140 De gaff
- 141 De gaff
- 142 De gaff
- 143 De gaff
- 144 De gaff
- 145 De gaff
- 146 De gaff
- 147 De gaff
- 148 De gaff
- 149 De gaff
- 150 De gaff
- 151 De gaff
- 152 De gaff
- 153 De gaff
- 154 De gaff
- 155 De gaff
- 156 De gaff
- 157 De gaff
- 158 De gaff
- 159 De gaff
- 160 De gaff
- 161 De gaff
- 162 De gaff
- 163 De gaff
- 164 De gaff
- 165 De gaff
- 166 De gaff
- 167 De gaff
- 168 De gaff
- 169 De gaff
- 170 De gaff
- 171 De gaff
- 172 De gaff
- 173 De gaff
- 174 De gaff
- 175 De gaff
- 176 De gaff
- 177 De gaff
- 178 De gaff
- 179 De gaff
- 180 De gaff
- 181 De gaff
- 182 De gaff
- 183 De gaff
- 184 De gaff
- 185 De gaff
- 186 De gaff
- 187 De gaff
- 188 De gaff
- 189 De gaff
- 190 De gaff
- 191 De gaff
- 192 De gaff
- 193 De gaff
- 194 De gaff
- 195 De gaff
- 196 De gaff
- 197 De gaff
- 198 De gaff
- 199 De gaff
- 200 De gaff

Bemide rechte boeren dat alreest
 van een ghelede, se dies carpe
 se mare magistra consilio nos palle
 op een ghemer mple die vel e
 der se gweiff aff ongers traefte

IN 1777
 Den 21^{en} July opden ord
 W^{er} ghegaven dese carre
 BY MYN

3 | **O**nder de wortels van de bomen begint het verleden, en dat geldt zeker voor de stad die ooit aan het IJ opkwam, ten onder ging en toch weer herrees.

De meeste mensen die deze geschiedenis hebben meegemaakt zijn verdwenen in de tijd. Hun verhalen kan niemand navertellen, maar de stomme getuigen van wat er allemaal is gebeurd, liggen er nog steeds, bij duizenden. En altijd weer laat dat zwijgende archief kleine fragmenten los. In de Warmoesstraat, naast de rode lichten van het Oudekerksplein, stuiten bouwvakkers onder de fundering van een stokoud huis op een laag veertiende-eeuwse koemest met stro, nauwelijks verteerd, en een paar benen schaatsen. Resten uit de tijd dat de Warmoesstraat nog een dijk was, en Amsterdam een dorpje aan het IJ. Bij diezelfde kerk werd een klomp teruggevonden, ergens rond 1200 gesneden uit een stuk elzenhout, de oudste klomp van Nederland. Bij de bouw van een parkeergarage aan de Nieuwezijds Kolk worden bij verrassing de dikke muren gevonden van een soort versterking waaromheen de stad gegroeid is. En aan de Herengracht, vlak bij de Leidsestraat, wordt bij graafwerk voor een nieuw bankgebouw een bizarre combinatie van voorwerpen blootgelegd: de onderbalken van een oude molen, een zilveren medaille met een als roos gesneden camee, een groot aantal geraamten in vrijwel geheel verteerde doodskisten, een zalfpers van hoorn, reukflesjes, opvallend veel zalfpotjes, een middeleeuws stenen wandlampje en één damesschoentje. Door puur toeval zijn de bouwers gestuit op de plaats waar aan het begin van de zeventiende eeuw het provisorische pesthuis stond, waar de duizenden slachtoffers van de

OP DE VOORGAANDE PAGINA'S

Een detail van de Caerte Van Noorthollant die Joost Jansz. Beeldsnijder in 1575 in opdracht van de hertog van Alva maakte.

zwarte dood hun laatste dagen doorbrachten, en het zijn die tragedies waarover de kisten, de zalfpotjes, het damesschoentje en die gesneden roos nu nog vertellen.

Onder de Amsterdamse grond moet het eruitzien als een slagveld: vol balken, plavuizen, spijkers, slijpstenen, vishaken, ruitersporen, potten, gewichten, kogels, pikhaken, passers, resten wol en linnen, penningen, spinsteentjes, gespen, knopen, halskettingen, schoenen, sleutels, messen, lepels van hout, tin, koper of been, olielampjes, pelgrimsinsignes, heiligenbeelden, dobbelstenen en niet te vergeten geldbuidels. Er zijn zo langzamerhand voldoende spullen boven de grond gehaald om een complete middeleeuwse stad draaiende te houden, maar ieder schoentje in de modder houdt tegelijk zijn eigen, kleine geheim.

| 9

Zo leidt de stad al eeuwen een dubbelleven. Op straat dreunt het bestaan van alledag. Maar onder de grond en achter de gevels staan de stadsmuren nog steeds overeind, kraken de gotische balken van kloosters, molens en oude kapellen en de aarde verbergt handvol schatten en duizenden vergeten namen. Er gaat geen week voorbij, of ergens komt wel een antieke fles, een pijpenkop of een partij potscherven aan de oppervlakte. Toen in de jaren zeventig de oude huizen rond de Zuiderkerk gesloopt werden voor de metrobouw, bleek de bodem van de bouwput bezaaid te zijn met botten en schedels: na twee eeuwen was het kerkhof weer boven de grond gekomen. Onder de Nieuwmarkt, bij de Lastage, zijn her en der nog de gereedschappen aangetroffen van de scheepstimmerlieden die er rond 1500 werkten: bijlen, hamers, werkhandschoenen en een enorme smeedijzeren ketel, vermoedelijk gebruikt bij het teren en breeuwen. En wat is er al niet in de donkerblauwe Amsterdamse grachtenbagger gevonden: vingerhoeden, kantklosjes, spelden, lakenloden, tasbeugels, eetplankjes – zogenaamde telloren –, brillen, schrijfstiften, valse munten, tabaksdozen, bikkels en zelfs het klapvizier van een ridder.

Maar wie dieper graaft dan een bepaalde laag treft opeens niets anders dan stilte, en het ruisen van het riet langs de Amstel. Waar rond 1325 een solide stad lag, met een haven en een vloot, en huizen, kerken, arbeiders, hoeren en burgemeesters, was anderhalve eeuw eerder nog helemaal niets.

Amsterdam is in vergelijking met veel andere Europese steden een jonge stad. Er is geen prehistorie van garnizoenen, tempels en volksverhuizingen, en keizers en koningen hebben er nooit hof gehouden. ‘De opkomst en eerste aanwas van Amsterdam is bedolven onder eenen dikken mist van twyfelagtigheid en onzekerheid,’ schreef een van de eerste stadshistorici, de achttiende-eeuwer Jan Wagenaar. Met de vroegste bodemvondsten weet dan ook niemand goed raad. Bij de bouw van de metro en de IJ-tunnel kwamen tot ieders verbazing nogal wat Romeinse munten te voorschijn en er is ook wel eens een witmarmeren Romeinse keizersbuste uit de Amstel gebaggerd. Bij het afzinken van een metrocaisson stuitte men zelfs ooit op een bronzen fibula, een Romeinse mantelspeld die de drager rond het begin van de jaartelling in de buurt van de Weesperstraat verloren moet hebben. Romeinse passanten zullen er dus zeker geweest zijn – Velsen, waar een flinke Romeinse legerplaats was, lag tenslotte niet ver weg. Het winderige oer-IJ vormde eeuwenlang een onderdeel van de noordgrens van het Romeinse Rijk. Maar van enige Romeinse bewoning is nooit een spoor gevonden, en ook voor het overige blijven deze vroegste sporen van menselijke activiteiten aan de Amsteloevers in nevelen gehuld.¹

Bovendien is één ding zeker: na het jaar 200 raasden zoveel stormvloeden en overstromingen over deze lage landen dat de oevers van de Amstel en het IJ al snel ongeschikt waren voor welke menselijke bewoning dan ook. Bijna duizend jaar lang zou het een woest gebied blijven van veenplassen, kleine waterlopen, wilgen, biezen en moerasbossen, te vergelijken met de minireservaatjes die hier en daar nog steeds in Holland bestaan, zorgvuldig gekoesterd door de natuurbeschermers. Een soort Naardermeer, een Botshol in het groot, zo lag de grond van Amsterdam erbij toen in Parijs de eerste universiteit werd gesticht, en de Venetianen al handeldreven met de Chinese keizer.

Er bestaan twee legenden over het ontstaan van deze stad. De eerste is een ridderverhaal. Het gaat over een Noorse koningszoon die na een schipbreuk door de heidense Friezen bijna werd gedood en op het laatste nippertje werd gered door een christen, een Friese visser, Wolfert. Samen vluchtten ze in de boot van Wolfert, maar op het Flevomeer kwamen ze opnieuw in een vreselijke storm terecht. De koningszoon deed toen de gelofte dat hij een stad zou stichten op de

plaats waar Wolferts scheepshond, als ze ooit nog veilig aan land zouden komen, zich te rusten zou leggen. Vermoeid vielen ze in slaap, en toen ze wakker werden was hun gebed verhoord: het schip lag hoog en droog op vruchtbaar land, de zon scheen, de hond had zich onder een boom te slapen gelegd, en een nieuwe wereld lag voor hen open.

De tweede legende is een boerenverhaal. Het gaat over een jager en een visser die in de troosteloze moerassen langs de Amstel rondwaalden, tobbed over de toekomst, zich afvragend waar ze heen moesten met vrouw en kinderen. Een reiger die medelijden met hen kreeg, begon opeens te praten en raadde hun aan te bouwen op de zandige hoek waar de Amstel vloeiende in het IJ: 'Uw huizen zullen een vlek worden, de vlek een gehucht, het gehucht een dorp, het dorp een stad, een stad die eens de wereld zal beheersen.'² Dat zijn de verhalen, maar nu de realiteit.

| 11

Voor zover we weten verschenen tegen het einde van de twaalfde eeuw de eerste bouwsels op de plaats waar nu Amsterdam ligt, op een kleilaag die was gevormd na grote overstromingen in 1170 en 1173. Holland was in die jaren een naargeestig gebied, vol moerassen en binnenmeren die in open verbinding stonden met de zee en na iedere najaarsstorm groter werden. Een eindje voor de huidige kust lag een zwak golvend duinlandschap, waarachter zich in de Middeleeuwen een nieuwe, hogere duinenrij zou vormen, het huidige kustgebied. Midden in het land lag het restant van een enorme zee-arm, het Almere, later door stormen uitgroeid tot de Zuiderzee, nu getemd tot het IJsselmeer.

Alleen op de zandgebieden van het Gooi in het oosten en de duinen in het westen was het land bewoonbaar. Overal groeide hoogveen, een sponzige massa die soms wel tot negen meter hoogte kon opgroeien. Veenstromen – bijvoorbeeld de Amstel, de Zaan en het Spaarne – zorgden voor een natuurlijke afwatering. Nog altijd wordt Amsterdam geconfronteerd met grote funderingsproblemen in en rond het IJ: onder tientallen meters slib en modder ligt daar immers nog steeds dat oer-IJ, in de prehistorie wellicht zelfs een zijarm van de Theems, het brede water dat het Almere met de Noordzee verbond.

In dat lege Holland ontstond rond het jaar 1000 een soort wildwest-situatie. Families die op de zandgronden van het Gooi en in de duinstreek een schamel bestaan vonden, begonnen als rasechte

pioniers de wildernis in te trekken. Hier en daar maakten deze kolonisten langs een riviertje een stuk grond vrij van riet en bomen, en daardoorheen groeven ze een reeks sloten om het water af te voeren. Verspreid over de Hollandse woestijnen ontstonden zo geïsoleerde boerderijen, waar wat graan werd verbouwd en enig vee werd gehouden. Wat ze nodig hadden maakten de boeren bijna allemaal zelf. De hoeven waren grotendeels *self-supporting*, verhandeld werd er weinig, en geld ging er nauwelijks om – behalve voor de aanschaf van een paar luxegoederen en de betaling van pacht en belastingen. Het werk was strak verdeeld over de seksen: de vrouwen weefden en sponnen, maalden het graan, bakten brood, droogden zout, brouwden bier, maakten schoenen en kaarsen, bakten potten en zorgden voor medicijnen. De mannen werkten op het land, verzorgden en slachtten het vee, verrichtten herendiensten en bouwden de schepen die van levensbelang zijn op boerderijen die aan alle kanten omringd zijn door water. En zo was de taakverdeling ook nog in de beginjaren van Amsterdam.

In diezelfde periode tussen 1000 en 1300 vormde zich ook een reeks pionierdorpen: Sloten (1063), al spoedig gevolgd door onder andere Osdorp, Schellingwoude, Ruigoord, Spaarnwoude, Oud Diemen en Ouder-Amstel. Het land dat deze pioniers bewoonden dreef letterlijk in het water. Door de sloten die de pioniers groeven, begon al dat veen echter in te klinken. Hoever het land zakte is nog altijd te zien langs de Amstel achter Ouderkerk: de weilanden liggen meters onder het waterniveau, zodat de rivier tussen twee dijken hoog boven het landschap stroomt. Toen Amsterdam ontstond was de situatie precies omgekeerd: diezelfde rivier stroomde, op hetzelfde niveau, door een rivierbed dat zeker zes tot negen meter diep in het hoogveen was uitgesleten. Deze daling had desastreuze gevolgen, want bij iedere vloed joeg het zeewater verder het land binnen. Er ontstonden grote binnenmeren – de Purmer, de Beemster, de Schermer, de Bijlmer, de Haarlemmermeer – en als er niets werd gedaan zou het hele land verzwolgen worden.

Zo werd besloten de eerste dijken aan te leggen, die door de graaf en de bewoners gezamenlijk werden opgeworpen. De zeegaten die toegang gaven tot de grootste plassen werden gedicht en langs de hele zuidkant van het IJ – toen nog een forse waterplas – werd een kilometerslange dijk aangelegd die helemaal liep vanaf het hoge Gooi, langs Diemen, de Amstelmond tot aan de duinen bij Haarlem.

De Amsterdamse Zeedijk en Haarlemmerdijk vormen nog steeds de zichtbare resten van dit, voor die tijd, gigantische project. Om te zorgen dat het zeewater via de riviermondingen niet toch naar binnen gejaagd kon worden werden in de loop der jaren overal bij de rivieren dammen aangelegd – met daarin weer sluizen voor de scheepvaart en de afvoer van het polderwater. Zo ontstonden plaatsnamen als Zaandam, Spaarndam en ook Amsterdam.

Het was voor alle toenmalige Hollanders letterlijk werken of verzuipen, en dit deltaplan *avant-la-lettre* vertoonde dan ook weinig feodale trekken. Het gezag en de geldmiddelen van de graaf waren absoluut niet toereikend om zo'n enorm project alleen te trekken, de vorst zat ver weg, en vandaar dat de boeren en vissers zichzelf zoveel mogelijk redden, daarin gestimuleerd door de graaf. De aanleg en het onderhoud van al deze dijken vereiste bovendien nogal wat organisatie en daarvoor werd een simpel bestuursstelsel ingesteld, van 'dijkgraven' en 'ingelanden', waarin iedereen zijn zegje kon doen en dat redelijk doeltreffend functioneerde. Dat moest ook wel, want het ging tenslotte om de verdediging van het land tegen zijn grootste vijand: het water. Die neiging om het zelf op te knappen, die decentralisatie, die ruwe vorm van democratie in de waterschappen, het zou de basis worden van een bestuurstraditie die nog eeuwenlang de Nederlandse politieke cultuur zou bepalen.

Officieel was het gebied rondom Amsterdam – dat Amestelle genoemd werd – het bezit van de bisschop van Utrecht. Deze bisschop was een machtig man, wiens gebied een groot deel van het hedendaagse Nederland bestreek en die zich bovendien mocht verheugen in de bijzondere gunst van de keizer van het Heilige Roomse Rijk, die regelmatig op grote kerkelijke feestdagen in Utrecht vertoefde.

Het bestuur van het drassige Amestelle was voor zo'n machthebber nauwelijks interessant, en hij liet dat dan ook vrijwel helemaal over aan een vertrouweling, een *villicus* of schout. Dat hoefden niet altijd edellieden te zijn. Omstreeks 1100 maken de kronieken voor het eerst melding van een zekere Wolfgerus, een onvrije, een horige, die door de bisschop als schout was aangesteld. Al snel verwierf Wolfgerus zich een eigen positie door handig gebruik te maken van de tegenstellingen tussen de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht. Aanvankelijk zetelde de familie in een bisschoppelijke hoeve, vermoedelijk in Ouderkerk.

Wolfgerus werd opgevolgd door zijn zoon, Egbert, daarna kwam er een hele reeks Gijsbreghts, kleinzonen en achterkleinzonen, het ambt werd erfelijk en terwijl de kolonisatie vorderde begonnen de schouten zichzelf ‘heren van Aemstel’ te noemen. De Van Aemstels waren echter meer vrijbuiters dan edellieden, en ze maakten handig gebruik van de teruglopende macht van de bisschoppen en de buitenlandse problemen van de graaf van Holland. Hun gebied breidden ze steeds verder uit, in de richting van Noord- en Zuid-Holland.

14| De hoeve verbouwden ze tot een eenvoudig kasteeltje. Een luxe was dat niet, want zodra dit niemandsland zich begon te ontwikkelen werd vanuit het duingebied door de Kennemers de ene plunderpartij na de andere georganiseerd. Hun grootste rooftocht hielden ze in 1204, zo vertellen de kronieken van het klooster van Egmond. De bendes – het ging overigens om slechts enkele tientallen mannen – staken de Amsteldijk door, zetten het omliggende land onder water en ‘verbrandden het heerlijk gebouwde huis van Gijsbreght [van Aemstel II, GM] tot as: de vruchtbomen die bij het huis stonden werden geheel verbrand’. Maar dat was nog lang niet het einde van de Van Aemstels.

***

Jarenlang bestond in Amsterdam de traditie om op nieuwjaarsdag in de schouwburg het beroemde treurspel *Gijsbreght van Aemstel* op te voeren. In deze tragedie verbond de zeventiende-eeuwse dichter Vondel de opkomst van de stad Amsterdam met de ondergang van de heren Van Aemstel, een soort *Hamlet* van de Lage Landen.³

Voor de latere Amsterdammers was dat allemaal natuurlijk fantastisch: een koningsdrama dat speelde op overbekende locaties als ‘Zwanenburgh’, ‘Slooterdijck’, de ‘Aemstel’, de ‘Dam’, de ‘Doelebrugh’, de ‘Haerelemmerpoort’ en het ‘Clarissenklooster’, en in latere jaren gingen romantici er telkens weer opnieuw mee op de loop.

*Het hemelsche gerecht heeft zich ten langen lesten
Erbarremt over mij en mijn banaeuwde vesten,
En arme burgerij; en op mijn volx gebed
En dagelix geschrey, de bange stad ontzet.*